

Лібанова Е.М., д-р екон. наук
Рада з вивчення продуктивних сил НАН України

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ, СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ І ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Суспільству з ринковою економічною системою притаманні відповідна соціальна структура і характерні ознаки суспільної поведінки. Отже, ринкові реформи, зокрема трансформація адміністративно-командної економіки, супроводжуються неминучими змінами соціальної структури суспільства, формуванням нових страт, які відповідають новим майновим та суспільним відносинам. Міжнародний досвід свідчить про існування двох альтернативних напрямів соціальних змін: формування середнього класу як основного шару населення або утворення соціально поляризованого суспільства з двома головними соціальними групами – багатими та бідними. Перший напрям – це рух по так званому європейському шляху, другий – по латиноамериканському.

Наявність потужного середнього класу в суспільстві означає:

1) **домінування в суспільстві активної життєвої позиції** – прагнення самостійно забезпечувати добробут собі та своїй родині, дбати про майбутнє, зокрема про старість;

2) **наявність внутрішніх джерел інвестування** – населення не проїдає миттєво всі зароблені кошти, а інвестує значну їх частину в бізнес, житло, освіту тощо;

3) **високий платоспроможний попит населення і відповідно масштабний внутрішній ринок** – попит породжує пропозицію, тобто спричиняє до економічного зростання, збільшення зайнятості тощо;

4) **демократичні принципи управління, зокрема постійні звіти владних структур** – середній клас, який має належний рівень освіти, відзначається обізнаністю в своїх правах і прагненням їх обстоювати у визначених законодавством межах.

На відміну від цього соціальна поляризація може перекреслити розвиток демократичних засад державного устрою, намагання побудувати соціально орієнтовану економіку, становлення України як стабільної міцної держави. Безпосередніми її результатами є:

1) **концентрація капіталів і влади у відносно нечисленних колах** – відповідно наслідками економічного зростання користується вельми обмежена

частка населення, а економічний спад призводить до значного погіршення матеріального становища численних верств;

2) безконтрольність дій владних структур всіх рівнів – якщо влада представляє інтереси відповідних верств населення, то соціальна поляризація неминує призводити до того, що як у законодавчій, так і у виконавчій владі домінують представники або олігархів, або бідних; перших задовольняє сприяння їх економічним апетитам, а других – популістська риторика;

3) поширення корупції – багатократне прискорення процесу первинного накопичення капіталу не могло здійснюватись іншим шляхом, крім розподілу колишньої державної власності під контролем чиновників;

4) масштабна бідність.

Таким чином, *основою соціальної стабільності в сучасному світі є потужний і численний середній клас – головна складова громадянського суспільства*. Як основний платник податків середній клас формує державний та місцеві бюджети, визначає споживчу поведінку населення і внутрішній ринок країни, через накопичення та участь у різноманітних системах страхування забезпечує інвестиційний потенціал, завдяки домінуванню в громадських та політичних організаціях визначає поведінку електорату і значною мірою формує моральні стандарти суспільства, шляхом участі у виборчому процесі виконує функції носія демократії та політичних свобод. Таким чином, наявність сформованого середнього класу є ознакою демократичної держави з ринковою економікою і розвиненим громадянським суспільством. Важливо, що всі ці процеси (розвиток демократії, формування громадянського суспільства, розбудова ринкової економічної системи, становлення середнього класу) реалізуються майже синхронно, жоден не може істотно випереджати інші, хоча підґрунтям – в термінах математики – необхідною умовою є економічна ситуація.

Економічні трансформації, зокрема зміни відносин власності та зайнятості, змінили соціальну структуру українського суспільства, віддзеркалились на суспільній психології. Поступово долаються патерналістські настрої, і сьогодні 72 % дорослого населення країни вважають виключно себе відповідальними за свій добробут¹. Результати виборів до Верховної Ради засвідчили істотне зниження в суспільстві ролі маргінальних політичних сил. Все це дає підстави для оптимістичної оцінки наявних психологічних передумов становлення середнього класу в Україні, хоча сьогодні середнього класу, який відповідав би за майновим статусом та рівнем особистих доходів критеріям розвинених країн, у нас, безумовно, ще немає. З огляду на загальний

¹ Загальнонаціональне опитування населення старше 18 років, проведене фірмою SOCIS та Фондом "Демократичні ініціативи" 14–22 листопада 2001 р. було опитано 1800 осіб.

низький рівень життя населення та поширення, зокрема серед забезпечених верств суспільства, практики отримання доходів без реєстрації, тобто з порушенням законодавства, можна зробити висновок про те, що формування середнього класу тільки розпочинається.

Середній клас в Україні формується двома шляхами:

- трансформацією тих верств населення, які в УРСР виконували функції, близькі до функцій середнього класу в демократичних суспільствах з розвинутою ринковою економікою;
- створенням “нового” середнього класу з молоді та тих груп населення, які набувши власність та відповідну психологію, увійшли до середнього класу вже в нових соціально-економічних умовах.

ВИЗНАЧЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Середнім класам різних країн притаманні певні загальні ознаки, хоча вони, безумовно, не ідентичні, оскільки віддзеркалюють економічні, культурні, політичні особливості розвитку кожного конкретного суспільства. Відповідно середні класи різних країн відрізняються не тільки за рівнем доходів та стабільністю, але і за роллю в суспільному житті. Водночас такі специфічні риси середнього класу, як наявність спеціальної освіти та високий професійний статус, спостерігаються в усіх країнах.

Характерною ознакою розвитку середнього класу є поступові зміни його структури. Якщо на початкових етапах основу цього угруповання становили дрібні власники, то сьогодні більшість середнього класу економічно розвинутих країн утворюють особи найманої праці з високою освітою та кваліфікацією, які практично гарантують їм зайнятість і високі доходи. Власність же цього “нового середнього класу” формується переважно шляхом купівлі акцій, участі в пенсійних та страхових програмах, придбання в кредит житла тощо.

Слід підкреслити, що ознаки середнього класу взаємообумовлені та взаємопов’язані. Саме їх сукупність і дозволяє йому виконувати відповідні суспільні функції.

Основною методологічною посилкою дослідження, на результатах якого базується представлена стаття, є визнання того, що *будь-якому індустріальному та постіндустріальному суспільству притаманний середній клас. Його не можна ані ліквідувати, ані створити.* Мова може йти тільки про зміни кількості та питомої ваги представників середнього класу у суспільстві, про зміни складу самого середнього класу та його впливу на суспільне буття. Інакше кажучи, *середній клас – як і бідність – наявний у кож-*

ному сучасному суспільстві; різниця полягає в ступенях його однорідності, стабільності, масштабах, ролі в суспільстві. Не викликає сумнівів і те, що доходи середнього класу бідних країн цілком зіставні з доходами бідних верств населення багатих країн.

Безумовно, соціальний шар, який би повністю відповідав всім критеріям середнього класу в суспільствах, що протягом тривалого історичного періоду розвивалися тільки (або принаймні переважно) еволюційним шляхом, в країнах перехідної економіки ще не сформувався. Але групи, які мають частину таких ознак, в країні є.

Узагальнення існуючих у світовій літературі визначень середнього класу дає підстави кваліфікувати його як соціальне угруповання, що характеризується:

- рівнем доходів, який забезпечує споживання за прийнятими в суспільстві стандартами; володіння нерухомістю; наявність власної справи;
- високим рівнем освіти і професійною кваліфікацією, які надають високий соціальний статус, визнаний у суспільстві, і гарантують його збереження при економічних зрушеннях (зрозуміло, не йдеться про революції);
- помірним політичним консерватизмом, зацікавленістю у підтримці соціальної стабільності і неприйняттю маргінальної ідеології;
- суб'єктивною ідентифікацією себе із середнім класом.

Залежно від економічної ситуації і домінуючих ідеологічних принципів у різних суспільствах розрізняються і акценти на окремих ознаках середнього класу. Скажімо, європейський, передусім скандинавський, середній клас відрізняється від північноамериканського за важливістю таких ознак як наявність індивідуальної власності та участь в громадських організаціях.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СЕРЕДНІХ ВЕРСТВ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

В межах колишнього СРСР такого середнього класу, як у сучасних економічно розвинених країнах, не існувало. Окремі прошарки населення – освітяни, інженери, військові, науковці, лікарі, державні, партійні та профспілкові функціонери, робітники високої кваліфікації тощо – хоча й мали високу професійно-освітню підготовку, соціальний статус, рівень доходів, який забезпечував задоволення нерозвинених потреб, не виконували (і не могли виконувати) визначальних функцій середнього класу. Не з середнього класу формувалися владні структури (йдеться про всі без винятку гілки влади), тобто він не був ані базою вертикальної мобільності суспільства, ані носієм демократії та гарантом політичних свобод. Що стосується таких функцій, як

інвестування власних накопичень в економіку та забезпечення економічних свобод, то їх виконання навряд чи взагалі можливе за відсутності приватної власності. Отже, *в умовах соціалізму відповідний шар населення може розглядатися тільки як “квазісередній” клас.*

Вплив змін на ринку праці. В процесі ринкових перетворень і супутніх ним неминучих соціальних деформацій соціально-економічний статус значної частини цієї групи було зруйновано. До цього спричинили передусім зміни на ринку праці. Безробіття, рівень якого, незважаючи на помітні позитивні економічні зрушення 2000–2001 рр., становить 16,3 % (включаючи не тільки зареєстровану, а і незареєстровану та приховану форми), практично однаково охопило майже всі професійні верстви суспільства, а внаслідок значної інфляції освіти, за якої особи з університетськими дипломами дуже часто виконували функції, що їх не потребували, саме вони втрачали роботу при перших ознаках економічної кризи (рис. 1).

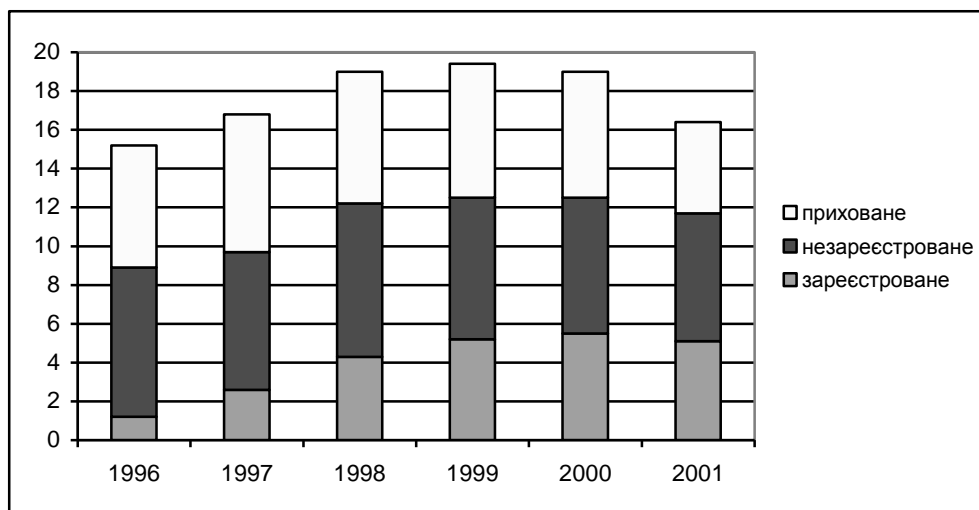

Рис. 1. Безробіття серед населення працездатного віку, %

Знання та досвід значної частини лікарів, науковців, освітян знаходять попит на сучасному ринку праці і забезпечують цілком прийнятні доходи. Особи з вищою освітою скоріше за інших пристосувалися до нових умов і знайшли нову роботу, хоча далеко не завжди вона відповідає первинно набутій професії.

Більшості з них добробут забезпечує додаткова зайнятість, яка не має нічого спільного з професією та кваліфікацією, а у 97,4 % випадках є неза-

реєстрованою². Особливо поширена такого роду вимушена діяльність в західних регіонах України, на Вінниччині та в Криму. Так, у Волинській області незареєстрованою економічною діяльністю зайнято 46,3 % всіх працюючих мешканців регіону, у Вінницькій – 43,7 %, на Львівщині – 32,0 %, в Закарпатті – 31,3 %, в Криму – 29,3 відсотка. На перший погляд, це є можливістю знаходження нового статусу, але на практиці така друга робота, даючи заробітки, неминуче стає перешкодою для підвищення кваліфікації та посади на основному місці роботи.

Тенденції доходів населення. Тривала економічна криза спричинила падіння рівня життя широких верств населення, і навіть зростання реальних доходів впродовж 2001 р. – а реальної зарплати впродовж 1999–2001 рр. – далеко не компенсувало втрат попередніх років. Сьогодні середня реальна зарплата та середня реальна пенсія перевищують ті, які населення одержувало в 1993 р. (рис. 2). Що ж до втрат 1991–1992 рр. (а саме тоді відбулося критичне падіння рівня життя переважної частини українського населення), то їх надолуження ще залишається завданням майбутнього.

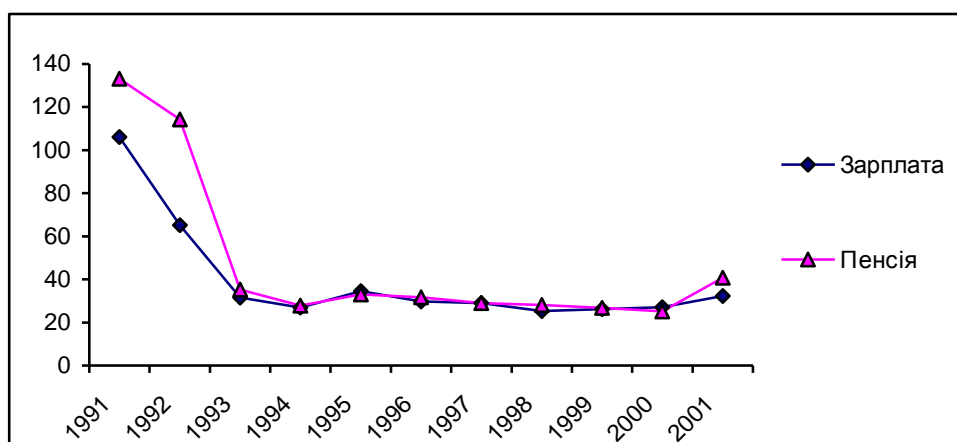

Рис. 2. Динаміка реальної зарплати та реальної призначеної пенсії, % до рівня грудня 1990 р.

Зниження легальних доходів тільки частково компенсувалося формуванням у значної частини населення незареєстрованих надходжень. До того ж наявність незареєстрованих доходів у переважній більшості випадків означає порушення законодавства, що несумісне з приналежністю до середнього класу.

² Розраховано за даними Обстежень населення з питань економічної активності за 9 місяців 2001 р., проведеного Держкомстатом в усіх регіонах України. Обстежено 30000 осіб віком від 15 до 70 років.

В цілому ж падіння рівня життя широких верств населення є істотною перешкодою на шляху створення середнього класу.

Отже, *потенціал середнього класу в новій системі значною мірою було втрачено.*

ФОРМУВАННЯ КЛАСУ ВЛАСНИКІВ

Приватизація житла. Певних позитивних результатів у створенні класу власників вдалося досягти завдяки послідовному здійсненню політики приватизації житла. Протягом 1994–2000 рр. кількість приватизованих квартир збільшилась з 902,8 до 4841,7 тис.; нині приватизовано близько 70 % сукупного житлового фонду країни, *близько 13 млн. осіб стали власниками нерухомості.* За даними Асоціації фахівців з нерухомості України, щорічно в країні реєструється більше 500 тис. угод купівлі-продажу нерухомості за участю близько 3 млн. осіб. Річний оборот вітчизняного вторинного ринку становить близько 3 млрд. дол. США, з яких 60–65 % – операції з житлом (14–17 % цього обсягу припадає на Київ)³.

Водночас якість наявного житлового фонду здебільшого дуже низька (кожний третій будинок потребує капітального або поточного ремонту), а забезпеченість населення житлом не відповідає навіть стандартам східноєвропейських країн (в Україні в середньому на 1 особу припадає 17 кв. м, тоді як в Польщі – близько 27, в США – 64 кв. м.). Майже третина громадян живе в гуртожитках, комунальних квартирах та в непридатних приміщеннях. Незважаючи на гостру необхідність поліпшення житлових умов значної частини населення України, низький рівень платоспроможного попиту не дозволяє розвивати житлове будівництво за рахунок коштів населення і сформувати вторинний ринок житла.

Розвиток малих підприємств. *Постійно зростає кількість власників малих підприємств та чисельність підприємців – фізичних осіб. На початок 2001 р. в Україні діяло понад 1,4 млн. суб'єктів малого підприємництва і 1,2 млн. підприємців – фізичних осіб.* Протягом новітнього періоду підприємства почали створюватись не тільки в торгівлі, а і у виробничих галузях. *Майже 90 % нових підприємств створюється вже не шляхом поділу чи реструктуризації діючих підприємств, а шляхом утворення абсолютно нової виробничої одиниці.* Проте, підстав для висновку про створення численного класу підприємців ще нема. Динаміка останніх років є та-

³ Дані Асоціації фахівців з нерухомості України.

кою: у 1998 р. на 10 тис. населення припадало 34 малих підприємства, у 1999 р. – 40, у 2000 р. – 44, а у 2001 р. – 47.

Відсутність сприятливого підприємницького клімату зумовлює ситуацію, за якої значна частина малих підприємств вимушено переходить у тінь. Це підтверджується і громадською думкою, яка ототожнює діяльність власників малих підприємств із систематичним порушенням законодавства: 61,3 % дорослих громадян вважає, що малий та середній бізнес в Україні розвивається переважно в тіньовій сфері. При цьому 84,3 % вважають, що корупція, яка власне і штовхає підприємців у тінь, перетворилася на загальнонаціональну проблему⁴. ***Приватні підприємці, які знаходяться у конфлікті із законодавством, не можуть підтримувати соціальну стабільність***, тобто не є повною мірою представниками середнього класу.

Приватизація колишньої державної власності. Важливим чинником створення класу власників мала стати приватизація, яка в країнах Центральної та Східної Європи стала рушійною силою ринкових трансформацій. В результаті приватизації нині в Україні налічується 17,3 млн. акціонерів. Однак у більшості випадків ці особи не є реальними власниками. Значна частина населення, яка взяла участь у безоплатній приватизації, досить швидко була відтиснута від володіння майном шляхом скуплення сертифікатів, їх знецінення та незаконного привласнення адміністрацією підприємств, тіньовими і кримінальними структурами. Цьому сприяє відсутність в країні належного законодавчого захисту прав дрібних власників акцій. У результаті від володіння приватизованим майном переважна більшість дрібних акціонерів не отримує доходів, які б істотно впливали на рівень життя та свідомість. Доходи від власності та капіталу (дивіденди від акцій та інших цінних паперів, відсотки по вкладах, доходи від здачі внайми нерухомості тощо) не досягають і 1 % грошових доходів середнього домогосподарства⁵. Відповідно 59,1 % населення країни вважає, що приватизація не впливає на рівень їх добробуту, а 25,7 % підкреслює негативний вплив⁶. Економічне зростання і в найближчому майбутньому не забезпечить належні дивіденди всім власникам акцій, оскільки значна частина приватизованих підприємств виявилася неприспосованою до нових економічних умов.

Нині в економіці створюється вторинний ринок, який в ході формування українського капіталу сконцентрує розпорошені у процесі масової приватизації акції підприємств. Це, безумовно, буде важливим кроком для ство-

⁴ Загальнонаціональне опитування населення старше 18 років, проведене фірмою SOCIS та Фондом "Демократичні ініціативи" 14–22 листопада 2001 р. було опитано 1800 осіб.

⁵ Обстеження умов життя 10000 домогосподарств, проведеного протягом 2001 р. Держкомстатом України в усіх регіонах України.

⁶ Загальнонаціональне опитування населення старше 18 років, проведене фірмою SOCIS та Фондом "Демократичні ініціативи" 14–22 листопада 2001 р. було опитано 1800 осіб.

рення реального класу власників як складової середнього класу, який органи державної влади мають всіляко підтримувати.

Приватизація землі. В процесі ринкових перетворень було законодавчо запроваджено приватну власність на землю – передано у приватну власність громадянам земельних ділянок для ведення фермерських, особистих підсобних та присадибних господарств, проведено розпаювання земель колективних сільськогосподарських підприємств. Все це забезпечило включення землі в економічний оборот, запровадження оренди земельних паїв, гарантування мінімальної орендної плати та господарське самовизначення селян. Водночас реальні виплати за оренду є надзвичайно низькими, і нині навіть наявність у власності ділянки площею більше 0,6 га в розрахунку на 1 особу не гарантує селянам добробуту.

Радикальне реформування аграрного сектора створило сприятливі умови для розвитку фермерства. За даними на 01.01.2002 р., власниками земельних ділянок є 11,8 млн. осіб загальною площею 3,4 млн. га. Зростає кількість та потужність фермерських господарств – за даними на 01.01.2002 р. в країні було їх зареєстровано 41,6 тис. (на 01.01.2001 – 38,4 тис.), при середній площі сільгоспугідь – 62,2 га (на 01.01.2001 – 56,1 га) (рис. 3). До фермерського сектора дедалі більше наближуються особисті селянські господарства, які вилучили свої земельні паї та самостійно господарюють на них.

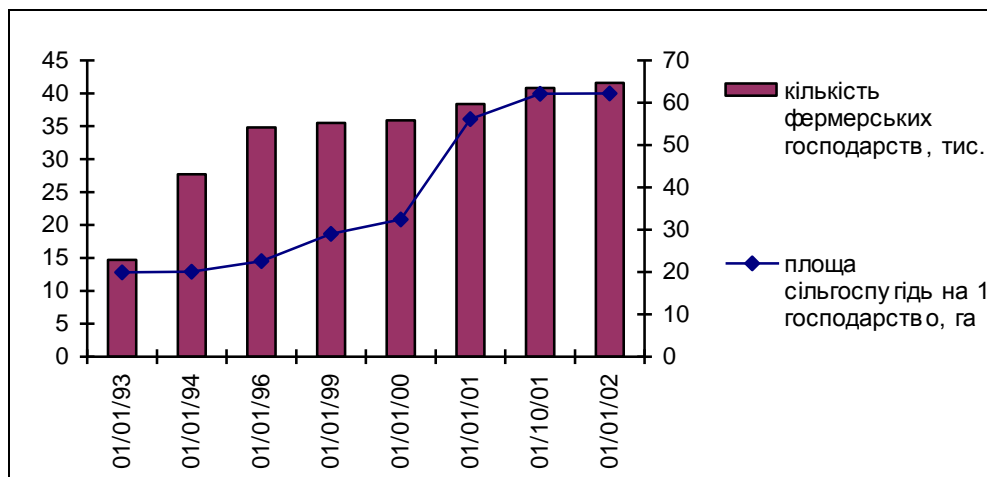

Рис. 3. Розвиток фермерських господарств

Процес господарського самовизначення селян та їх переходу до фермерства триватиме. Для його прискорення необхідна активна і всебічна підтримка з боку владних структур, особливо у питаннях зміцнення матеріаль-

но-технічної бази особистих селянських господарств та захисту прав дрібних власників. Це забезпечить реальне становлення середнього класу в сільській місцевості.

ФОРМУВАННЯ ВИСОКООСВІЧЕНОГО ШАРУ НАСЕЛЕННЯ

Передумовою становлення середнього класу в сучасних суспільствах є високий рівень професійно-освітньої підготовки населення і високий статус вищої освіти. Незважаючи на економічні негаразди, випуск фахівців вищими навчальними закладами України впродовж 1990–2001 рр. збільшився на 26 % (табл. 1). Проте, структурні зрушення у підготовці фахівців з вищою освітою в напрямку збільшення масштабів підготовки економістів, юристів, менеджерів при стабільних масштабах підготовки фахівців технічних спеціальностей створює істотні загрози в майбутньому. Ця проблема вже стала реальністю в Польщі, коли зростання обсягів виробництва почало стримуватися нестачею необхідної робочої сили. Невипадково серед основних показників розвитку освіти фахівці ООН виділяють питому вагу студентів, які вивчають природничі та технічні науки, математику, обчислювальну техніку.

Таблиця 1

Випуск фахівців вузами України за окремими галузями знань, тис. осіб

	1990 р.	1996 р.	2000 р.	2001 р.	Темп зростання за 1990–2001 рр., %
<i>Всього</i>	365,5	341,5	417,2	460,3	125,9
у тому числі за галузями знань:					
економіка, комерція та підприємництво	44,5	67,9	118,6	135,6	304,5
право	3,4	12,8	28,9	33,4	988,7
інженерні спеціальності	116,1	115,6	122,2	122,0	105,0

Однак первинна освітня підготовка населення в умовах швидкого старіння знань не забезпечує належного розвитку людського потенціалу протягом трудового життя, хоча і є дуже важливим чинником адаптації до ринкового середовища, зокрема формування добробуту та адекватної поведінки. Наявність вищої освіти в 2,3 раза знижує ризик бідності і в 1,7 раза підвищує імовірність отримувати середні доходи, значною мірою впливає і на настанови щодо способу життя, зокрема споживчої поведінки.

ЕКОНОМІЧНА НЕРІВНІСТЬ ТА СТРАТИФІКАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ

Трансформаційні процеси значно посилили економічне розшарування. Якщо в умовах адміністративно командної системи високі доходи і доступ до

більш широкої пропозиції якісних товарів та послуг відносно нечисленної групи населення не були відомі широкому загалу, а варіація доходів лівової частини громадян не перевищувала 50 %, то приватизація і стрімкий розвиток незареєстрованого сектора економіки докорінно змінили ситуацію.

Сам по собі рівень економічної нерівності в країні (принаймні, за офіційними даними) не є надто високим – він більш-менш збігається зі стандартами інших країн перехідної економіки. Однак жодне з обстежень не охоплює дійсно заможні верстви населення: максимальні індивідуальні доходи у 2001 р. становлять, за їх даними, 94 тис. грн., а навіть за даними ДПА у 2001 р. офіційні річні доходи 185 осіб становили від 500 тис. до 1 млн. грн., а 75 – перевищили 1 млн. грн. (рис. 4); за даними ДАІ, населення України володіє майже 5 млн. легкових автомобілів, тоді як, за даними Обстежень умов життя домогосподарств, проведених Держкомстатом, – тільки 3 мільйони⁷. Зазначені розбіжності є результатом того, що саме ті домогосподарства, які мають високі доходи (непрямою ознакою чого є наявність автомобіля) не охоплюються вибіркою. Відповідно всі прямі розрахунки показників економічної нерівності є істотно заниженими. За експертними оцінками, що спираються на непрямі дані – про наявність дорогих автомобілів, дорогих екскурсійних турів, продаж дорогих меблів, предметів розкошу тощо, – доходи 10 % найбільш заможних верств населення України перевищують доходи 10 % найбідніших приблизно у 12–15 разів. Результатом високого майнового розшарування є формування соціально поляризованого суспільства, а не суспільства з потужним середнім класом. У результаті всіх цих процесів в Україні сформувалося 4 чітко окреслені групи населення, що розрізняються за рівнем поточних доходів⁸ (рис. 5):

- **бідні** (сукупні витрати в розрахунку на умовно дорослого є нижчими за 75 % медіанного рівня, тобто за даними 2001 р. – менше 175 грн. на місяць) – у 2001 р. бідними були 27,2 % населення України; в складі бідних доцільно виділяти **злиденних** (витрати в розрахунку на умовно дорослого є меншими за 60 % медіанного рівня, тобто за даними 2001 р. меншими 139 грн. на місяць) – 14,6 % населення у 2001 р.; решту бідних можна назвати представниками **низькододідних** груп – їх витрати в розрахунку на умовно дорослого є більшими за 60 та меншими за 75 % медіанного рівня, отже знаходяться в межах 139–175 грн. на місяць – 12,6 % населення у 2001 р.;

⁷ Обстеження умов життя 10000 домогосподарств, проведеного протягом 2001 р. Держкомстатом України в усіх регіонах України.

⁸ Тут і далі дані наведені в розрахунку на умовно дорослого, тобто за шкалою еквівалентності, яка главу сім'ї враховує з коефіцієнтом 1,0, а інших членів домогосподарства, незалежно від віку – з коефіцієнтом 0,7.

- **потенційно середньодохідні, або протосередні** – їх доходи перевищують межу бідності, але є недостатніми для віднесення до середнього шару (витрати в розрахунку на умовно дорослого – від 175 до 353 грн. на місяць у 2001 р.); ці люди фактично балансують між бідністю та добробутом, а отже, залежно від спрямованості та ефективності державної політики, від результативності власних зусиль можуть у майбутньому перейти або до середнього класу, або до бідності; відповідно **саме цей шар має бути головним об'єктом дій держави щодо створення середнього класу і подолання масштабної бідності в країні**; у 2001 р. до цієї групи належало 51,8 % населення;

- **середньодохідні** (рівень витрат у розрахунку на умовно дорослого – від 353 до 635 грн. на місяць у 2001 р.); **середньодохідний шар може розглядатися як соціальна база майбутнього середнього класу**, оскільки проміжне положення між верхівкою та низом є однією з якісних характеристик середнього класу в економічно розвинених демократичних суспільствах Європи; однак його представники 45 % своїх грошових доходів отримують нелегально, тобто – їхня економічна діяльність суперечить принципам соціально орієнтованої ринкової економіки; до цієї групи, за даними 2001 р. належало 18,0 % населення;

- **заможні** (рівень витрат в розрахунку на умовно дорослого – більше 635 грн. на місяць у 2001 р.); їх у 2001 р. було лише 3,0 відсотка.

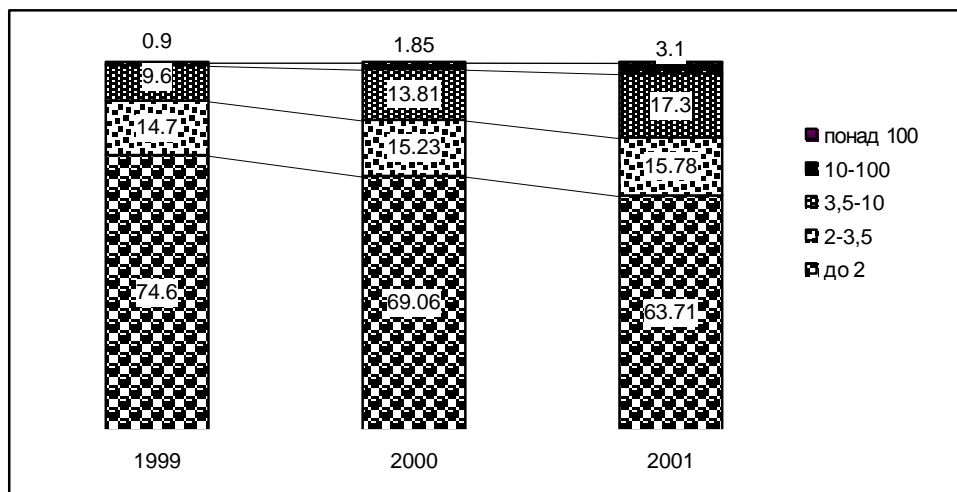

Рис. 4. Розподіл платників податкового податку за сумою річного доходу, тис. грн.

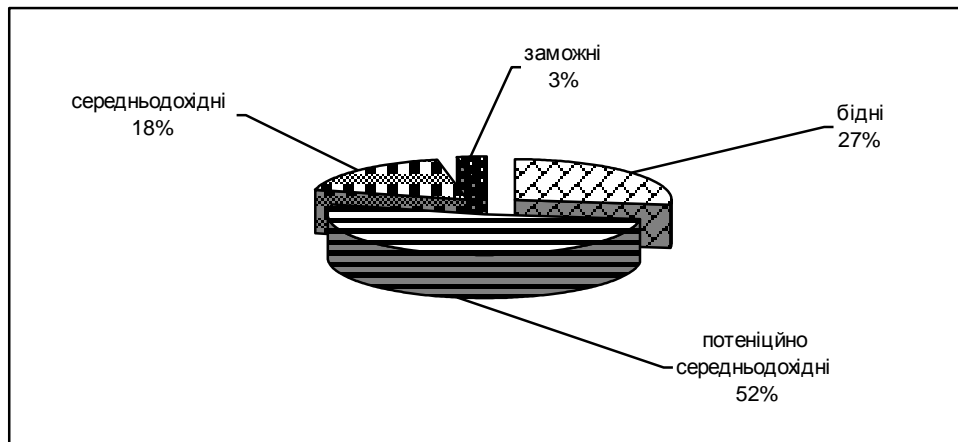

Рис. 5. Соціально-економічна структура українського суспільства, 2000 р., %

Зростання доходів населення у 2001 р. мало неоднозначний вплив на стратифікацію. З одного боку, спостерігалось висвітлення частини незареєстрованих прибутків, зростанням легальної зарплати та пенсії, що сприяло зниженню бідності і створенню середнього класу. Проте, з другого, тенденції розвивались по-різному в різних галузях і навіть на різних підприємствах однієї галузі. Отже, різні верстви населення отримали різний вииграш, що відбилося на посиленні економічної нерівності і в результаті – подальшій концентрації ресурсів в руках нечисленної групи. В сукупності зазначені процеси не сприяли змінам економічної структури українського суспільства, зокрема прискореному становленню середнього класу.

СЕРЕДНІ ВЕРСТВИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Населення з середніми доходами. Матеріальне становище характеризують як поточні доходи (в умовах поширення незареєстрованої економічної діяльності – витрати, які в середньому в 1,3 раза перевищують доходи), так і накопичене майно: рухоме і нерухоме. Поточні надходження віддзеркалюють сучасний рівень життя, а наявність рухомого та нерухомого майна є значною мірою наслідком минулого, а отже не стільки доходів, скільки можливостей придбати меблі, машину, якісне житло, автомобіль тощо. Володіння власністю в перехідний період часто є не результатом високої кваліфікації і відповідного рівня освіти або успадкування власності, що була нагромаджена в попередні періоди, а виникає завдяки процесам перерозподілу і головне – привласнення основного капіталу в результаті приватизації.

В сучасній Україні ще не існує середнього класу, який би мав особисту свободу і не тільки володів, а й мав легальну можливість нагромаджувати власність та вести економічну діяльність, за яку ніс би повну відповідальність, і отримував середні доходи⁹. Реально населення із середніми та високими доходами значною мірою зацікавлене в отриманні і навіть у збільшенні своїх нелегальних надходжень (тобто у збереженні економіки з ознаками нелегальних стосунків), а не в зміні існуючих правил функціонування державного механізму і правил підприємництва.

Разом з тим, відбуваються і помітні позитивні зрушення. Нині в Україні, з одного боку, формуються потреби, подібні до потреб середнього класу в економічно розвинених країнах, а з другого – поступово створюється група населення, чії доходи дозволяють ці потреби задовольняти. Певну уяву про ці процеси дає зростання за 1990–2001 рр. на 54,5 % кількості автомобілів у приватній власності (з 3,3 до 5,1 млн.) (рис. 6), збільшення за 1998–2001 рр. у 33,7 раза чисельності абонентів стільникового зв'язку (з 66,1 тис. до 2,2 млн.) (рис. 7), зростання за 1999–2001 рр. у 3,7 раза чисельності осіб із зареєстрованими річними грошовими доходами понад 100 тис. грн. (з 2,7 до 10,1 тис.), збільшення в півтора раза протягом 3-х років кількості ресторанів та кафе (тільки в Києві їх налічується близько 700), бум супермаркетів, основними рисами яких є не лише великі торговельні площі та ряди розрахункових кас, але і величезний вибір товарів, зокрема відомих світових фірм.

Нині тільки в Києві працює більше 20 таких супермаркетів, і їх мережа розширюватиметься. Зокрема, німецька група компаній роздрібної торгівлі REWE вже інвестувала 9,4 млн. дол. США для розвитку супермаркетів, подібних до західноєвропейських, що зробило її другим найбільшим західним інвестором в Україні після американської корпорації McDonald's.

Важливою ознакою зародження середнього класу є стрімке впровадження у практику грошового обігу дебетових та кредитних карток. Вже працівники не тільки іноземних компаній, а й українських структур, зокрема державних організацій та промислових підприємств, отримують свої зарплати через банківські рахунки, що відкриває можливості для розширення системи споживчого кредитування. За оцінками, нині близько 700 тис. українців одержують заробітну плату на банківські рахунки, і приблизно 50 тис. з них впродовж останніх півтора року взяли споживчі кредити. За такими схемами працюють такі відомі українські банки, як Аваль, Приватбанк, Перший ук-

⁹ Йдеться про доходи, які б забезпечували задоволення доволі розвинених потреб, аналогічних до потреб середнього класу в економічно розвинених країн – у житлі, освіті, побутовій техніці, відпочинку тощо.

раїнський та Східноукраїнський. Наприклад, Аваль співпрацює з 14 страховими компаніями за схемами надання споживчих кредитів через роздрібну торгівлю. Разом з одним із автосалонів міста банк нещодавно впровадив схему кредитування придбання автомобілів Ford (США) та Volvo (Швеція). Також разом із п'ятьма будівельними компаніями, що працюють у Києві, банк впровадив схему, за якою надаються кредити на придбання житла строком до трьох років. Широко відомі схеми будівництва житла в кредит, які реалізують Компанія Київміськбуд та банк Аркада, придбання або будівництва житла за сприяння Ощадбанку та інші.

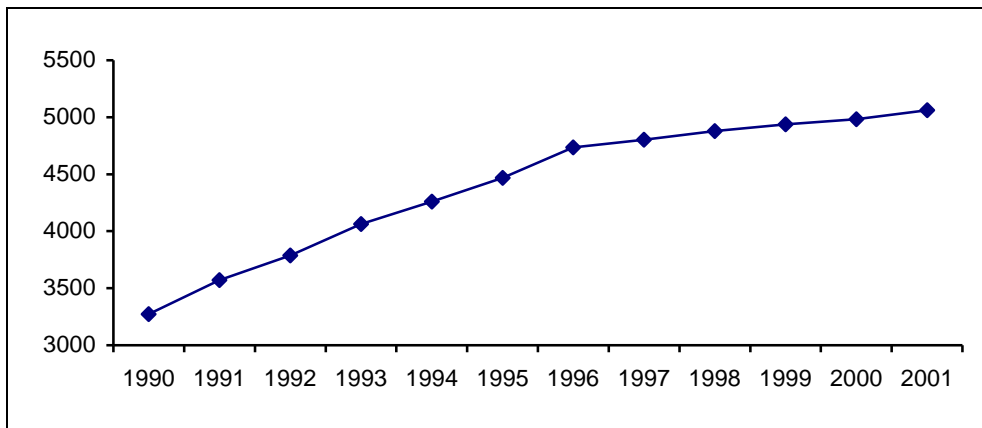

Рис. 6. Кількість автомобілів у приватній власності, тис.

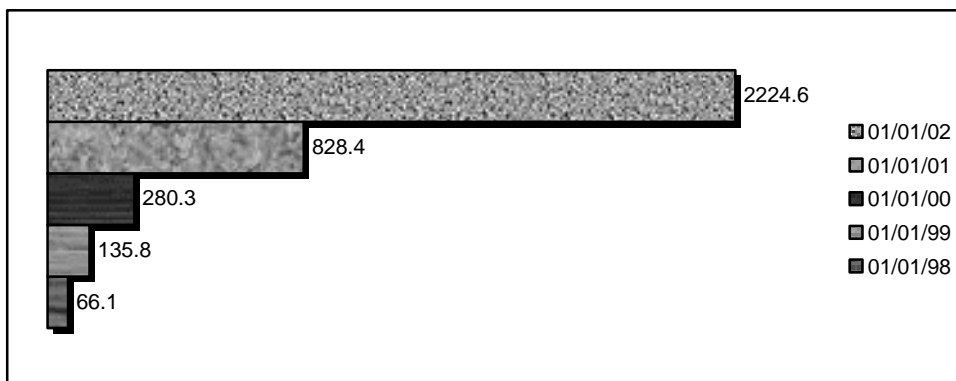

Рис. 7. Кількість абонентів стільникового зв'язку

Середньодохідні верстви населення в цілому по Україні складають близько 20 % населення, ще 50 % – це ті, хто балансує між бідністю та добробутом, чий поточні надходження є вдвічі нижчими за надходження середньодохідних груп. Значно вищою є частка середньодохідних груп у великих містах – 22,6 % населення проти 16,2 % у малих містах і 14,3 % – сільській місцевості (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл населення за рівнем поточних доходів та місцем проживання, Україна, 2001 р., %

	Злиденні	Низькодохідні	Потенційно середньодохідні	Середньодохідні	Заможні
Великі міста (більше 100 тис. жителів)	11,4	10,6	50,9	22,6	4,4
Малі міста (до 100 тис. жителів)	14,7	13,2	53,0	16,2	2,8
Сільські поселення	18,2	14,1	51,8	14,3	1,6
Україна в цілому	14,6	12,6	51,8	18,0	3,0

Розраховано за даними Обстеження умов життя 10000 домогосподарств, проведеного протягом 2001 р. Держкомстатом України в усіх регіонах України.

Основним чинником різниці в поточних надходженнях потенційно середніх та середньодохідних груп населення є відмінності частки незареєстрованих грошових доходів у їх загальному обсязі: 19,9 % у групі потенційно середніх і 44,5 % – у групі середньодохідних. Це є своєрідним віддзеркаленням різниці в попиті на робочу силу і відповідно можливостей додаткової зайнятості, яка, за даними ряду вибіркового обстежень, здебільшого реалізується без реєстрації. Незареєстровані доходи потенційно середні групи частіше отримують у натуральній формі (питома вага негрошових витрат у сукупних становить 20,6 % проти 16,1 % в середньодохідній групі), тобто це залежить переважно від зайнятості на присадибній ділянці, що також віддзеркалює менші можливості отримувати доходи від додаткової зайнятості у грошовій формі (табл. 3).

Таблиця 3

Характеристики середньодушових поточних надходжень представників різних економічних груп населення України, 2001 р.

Показники середньомісячних поточних надходжень в розрахунку на 1 умовно дорослого	Злиденні	Низькодохідні	Потенційно середньодохідні	Середньодохідні	Заможні	Населення в цілому
Грошові доходи, грн.	92,1	120,8	165,2	258,5	552,6	177,4
Грошові витрати, грн.	81,8	119,9	198,1	373,6	780,2	220,4
Незареєстровані грошові доходи (різниця між грошовими витратами та грошовими доходами), грн.	-10,3	0,9	32,9	115,1	227,6	43,0
Частка незареєстрованих грошових доходів у їх загальному обсязі, %	0,0	0,7	19,9	44,5	41,2	24,2
Сукупні доходи, грн.	118,0	157,2	213,8	322,9	626,4	224,8
Сукупні витрати, грн.	108,6	157,7	249,5	445,3	883,2	271,7
Співвідношення сукупних витрат та сукупних доходів, %	92,0	100,3	116,7	137,9	141,0	120,9
Негрошові витрати, грн.	26,8	37,8	51,4	71,7	103,0	51,3
Питома вага негрошових витрат у сукупних, %	24,7	24,0	20,6	16,1	11,7	18,9

Розраховано за даними Обстеження умов життя 10000 домогосподарств, проведеного протягом 2001 р. Держкомстатом України в усіх регіонах України.

Населення з високим рівнем освіти та кваліфікації. За міжнародними стандартами, до середнього класу входять переважно особи з високою професійно-освітньою підготовкою, яка гарантує високий попит на їхню робочу силу на ринку праці. В Україні такі переваги дає тільки вища освіта. Про це свідчать значно вищі рівні зайнятості та добробуту осіб з вищою освітою. Однак, значна частина фахівців з вищою освітою вимушено працює не за спеціальністю. Так, не за спеціальністю працює 70 % осіб з вищою освітою в галузі фізичних, математичних та технічних наук, 46 % тих, хто має вищу освіту з біологічних, агрономічних та медичних наук, 76 % технічних фахівців в галузі прикладних наук і техніки¹⁰.

¹⁰ Розраховано за даними Обстеження населення з питань економічної активності, проведеного протягом 9 місяців 2001 р. Держкомстатом України в усіх регіонах України. Обстежено 30000 осіб віком від 15 до 70 років.

Що стосується професійної освіти, то її наявність не забезпечує конкурентоспроможності на ринку праці і відповідно належних доходів. Така ситуація говорить про необхідність докорінної модернізації професійної освіти, її адаптації до нових соціально-економічних умов. Найменш конкурентоспроможними виявляються фахівці з базовою вищою (середньою спеціальною) освітою. Так, рівень безробіття серед технічних службовців, пов'язаних з інформацією, становить 14,5 % (у середньому по всьому населенню – 11 %).

Україна відзначається високими показниками насиченості економіки кваліфікованими кадрами, які цілком збігаються зі стандартами економічно розвинених країн.

Проте, сьогодні набуття навіть вищої освіти ще не гарантує зайнятості та добробуту – непоодинокі випадки звернень до Центрів зайнятості вчорашніх випускників вищих навчальних закладів та їх подальшої перекваліфікації; за офіційними даними, понад 50 тис. випускників вузів в Україні не можуть працевлаштуватися; відповідно нагальною необхідністю стає державне забезпечення високих стандартів якості освіти (шляхом акредитації та ліцензування) у всіх навчальних закладах незалежно від місця їх розташування та форми власності. Аналіз економічної стратифікації населення з різними рівнями освіти призводить до таких висновків:

- всупереч поширеній думці і негараздам ринку праці в країні існує досить тісний прямий зв'язок між рівнем освіти та матеріальним становищем;
- наявність професійно-технічної освіти не забезпечує навіть середнього по країні рівня добробуту і не гарантує від бідності, отже саме ця освітня галузь потребує найбільш серйозного реформування;
- в усіх секторах економіки з підвищенням рівня освіти знижується ризик втрати роботи, але у разі втрати роботи освіта може як допомогти індивіду знайти роботу, так і перешкоджати швидкому працевлаштуванню; з підвищенням рівня освіти зростають вимоги індивіда до умов праці та її оплати, збільшуються витрати, пов'язані з перепідготовкою робочої сили, і період пошуку прийнятної роботи стає більш тривалим; при тимчасовій зупинці основної діяльності підприємства (яка може затягнутися на невизначений строк) кадри низької кваліфікації досить швидко знаходять собі нове місце роботи, тоді як високоосвічений персонал переважно йде у вимушені відпустки, сприяючи при цьому зростанню масштабів прихованого безробіття. Розподіл населення за рівнем освіти для населення віком старше 25 років наведено на діаграмі (рис. 8).

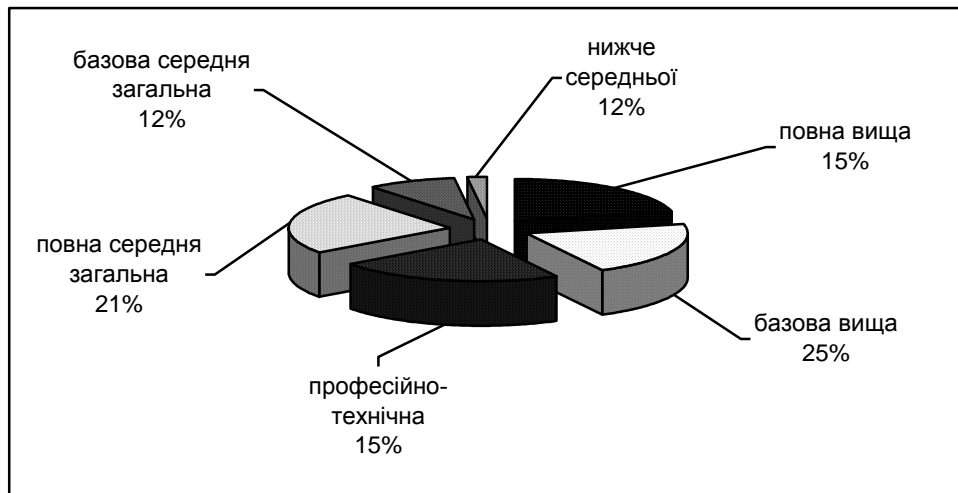

Рис. 8. Освітній склад зайнятого населення старше 25 років, 2000 р.

Переважаючою мірою високоосвічене населення сконцентроване у великих містах (57 % їх дорослих мешканців має таку підготовку), тоді як лише 14,5 % сільських мешканців мають вищу освіту.

Високий соціальний статус вищої освіти засвідчує те значення, яке надає цій ознаці представника середнього класу громадська думка, особливо думка осіб з вищою освітою. Якщо в середньому тільки 20 % дорослих мешканців країни вважають наявність такої підготовки вирішальним чинником входження до середнього класу, то серед мешканців Києва цей показник становить 39 %, серед керівників підприємств та підприємців – 34 %, серед фахівців з вищою освітою – 47 %, серед службовців середньої ланки з вищою освітою – 26 відсотків.

Наявність вищої освіти значною мірою впливає і на настанови щодо способу життя, зокрема споживчої поведінки. Так, значно вищою серед осіб з вищою освітою є частка тих, хто робить заощадження: 14 % проти 6 % серед тих, хто не має навіть середньої освіти. Населення з вищою освітою більшу частину своїх коштів – навіть за умов їх обмеженості – витрачає на освіту своїх дітей, тобто на інвестиції в людський капітал. Зокрема, серед людей, які за допомогою банківських кредитів будують собі житло, кількість осіб з вищою освітою перевищує 90 відсотків¹¹. Вони ж значно частіше за осіб, з аналогічними доходами та настановами на їх спрямування у будівництво житла, але без вищої освіти, ідентифікують себе із середнім класом (табл. 4).

¹¹ Обстеження 650 клієнтів банку “Аркада”, проведене в січні–лютому 2002 р. Радою з вивчення продуктивних сил НАН України.

Таблиця 4

Розподіл населення України за рівнем освіти
та матеріальним становищем, 2001 рік, %

Рівень освіти	Злиденні	Низькодохідні	Потенційно середньодохідні	Середньодохідні	Заможні	Населення в цілому
Вища	24,3	30,3	38,8	51,3	65,7	39,4
Повна вища	5,4	8,5	14,1	23,8	38,9	15,1
Незакінчена вища	0,8	1,5	0,9	1,6	0,5	1,1
Базова вища	0,5	1,1	1,3	1,8	1,3	1,3
Середня спеціальна	17,5	19,2	22,5	24,1	25,0	21,9
Професійно-технічна	19,3	17,1	15,6	12,8	8,9	15,4
Середня загальна	41,1	37,3	33,5	27,5	17,0	33,2
Повна середня	27,4	21,5	20,2	18,0	16,7	20,7
Базова середня	15,0	14,2	12,9	9,8	5,2	12,4
Нижче середньої	14,7	14,6	12,9	8,8	4,9	12,1
Початкова	7,9	10,1	8,3	5,0	1,4	7,6
Нижче початкової	2,8	3,4	2,0	1,0	0,1	2,0
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Середня тривалість навчання, років	9,0	9,4	10,0	11,0	12,4	10,0

Розраховано за даними Обстеження умов життя 10000 домогосподарств, проведеного протягом 2000 року Держкомстатом України в усіх регіонах України.

Населення із високим соціальним статусом. До середнього класу, за міжнародними стандартами, належать висококваліфіковані особи та дрібні власники та підприємці, причому впродовж останніх десятиліть невпинно зростає представництво саме осіб найманої праці – професіоналів, фахівців та технічних службовців, законодавців, державних службовців та керівників (рис. 9). Серед 20,4 млн. зайнятих у галузях економіки України такий статус мають майже 8 млн. осіб. Основну їх частину складають фахівці (близько 3 млн.) та керівники різного рівня (1,5 млн.). Практично всі вони є найманими працівниками і забезпечують прийнятний рівень життя дуже часто за рахунок доходів від додаткової роботи, переважно без реєстрації. Найбільш поширена незареєстрована економічна діяльність у сільському господарстві (67,2 % всіх зайнятих), торгівлі (32,9 %), будівництві (16,7 %). Якщо в цих галузях незареєстрована економічна діяльність виконується головним чином на незареєстрованих підприємствах, то незареєстровані послуги надаються дуже часто на офіційно зареєстрованих підприємствах. Таким чином нада-

ється 61,1 % незарєстрованих фінансових послуг, 59,8 % – послуг готелів та ресторанів, 52,4 % послуг охорони здоров'я, 45,3 % освітніх послуг.

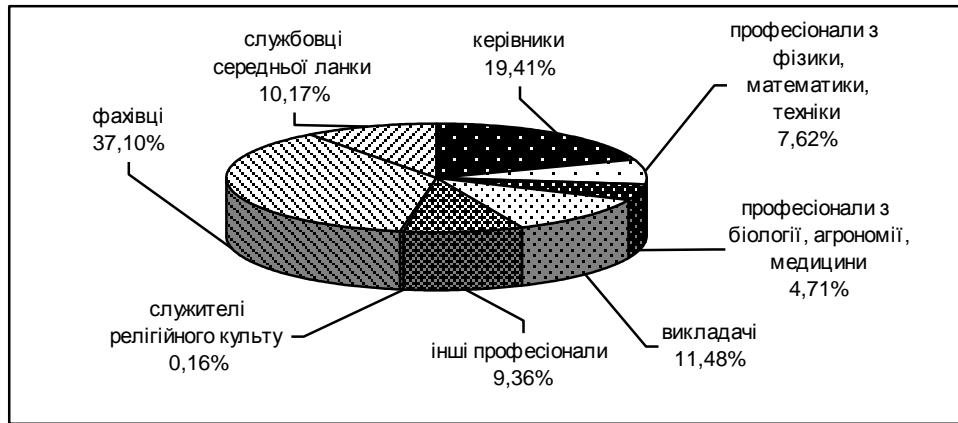

Рис. 9. Склад населення з високим соціальним статусом

Внаслідок недостатнього розвитку підприємництва і взагалі приватної власності в Україні наймані працівники нині становлять ліву частку шару, який за поведінкою – політичним консерватизмом, прагненням інвестувати частину своїх доходів у житло, освіту тощо – можна кваліфікувати як середній клас. Так, 60 % населення, яке за допомогою банківських кредитів будує собі житло, складають саме наймані працівники (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл населення України за статусом економічної активності та матеріальним становищем, 2001 рік, %

Статус економічної активності	Злиденні	Низькодохідні	Потенційно середньодохідні	Середньодохідні	Зможні	Населення в цілому
Працюючі за наймом	28,4	31,9	36,5	48,0	56,9	37,9
Члени колективних підприємств, кооперативів	0,2	0,4	0,4	0,8	1,2	0,5
Роботодавці	8,1	7,8	7,7	6,5	5,7	7,4
Самозайняті та безоплатно працюючі члени сім'ї	1,0	0,9	1,1	0,9	1,4	1,0
Безробітні	24,8	34,1	33,2	26,7	19,7	30,5
Домогосподарки	4,1	2,8	4,6	4,9	4,0	4,3
Пенсіонери	24,9	16,6	12,1	9,2	7,8	13,6
Студенти та учні	8,5	5,6	4,5	3,0	3,4	4,8
Разом	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Розраховано за даними Обстеження умов життя 10000 домогосподарств, проведеного протягом 2000 р. Держкомстатом України в усіх регіонах України.

Населення, яке ідентифікує себе із середнім класом. За даними соціологічних обстежень, питома вага осіб, які ідентифікують себе із середнім класом, у загальній сукупності населення країни всупереч очікуванням, пов'язаним із масштабною бідністю, виявилась досить високою: за різними обстеженнями, так визначають свій статус від 32 до 45 % населення країни. Імовірно, що на такі оцінки значною мірою вплинули позитивні зрушення в економіці та рівні життя протягом 1999–2001 років.

Приватизація землі та усвідомлення значної частини селян себе як власників у поєднанні з більшим (відносно міського населення) зростанням пенсій протягом 2000–2001 рр. обумовили те, що в сільській місцевості частка осіб, що ідентифікує себе із середнім класом, на 14 % більше, ніж в містах.

Основними чинниками визначення себе представником середнього класу є такі: володіння нерухомістю (63 %, у тому числі в сільській місцевості – 78,4 %), середні доходи (59,1 %), розрахунок передусім на власні сили (50,7 %), наявність вищої освіти (31,2 %, у тому числі в сільській місцевості – 21,6 %), володіння автомобілем та сучасною побутовою технікою (19,8 %, у тому числі в сільській місцевості – 26,0 %). Таким чином, селяни значно більше асоціюють середній клас із матеріальним становищем, ніж городяни, які частіше підкреслюють важливість освіти та професійного статусу (рис. 10).

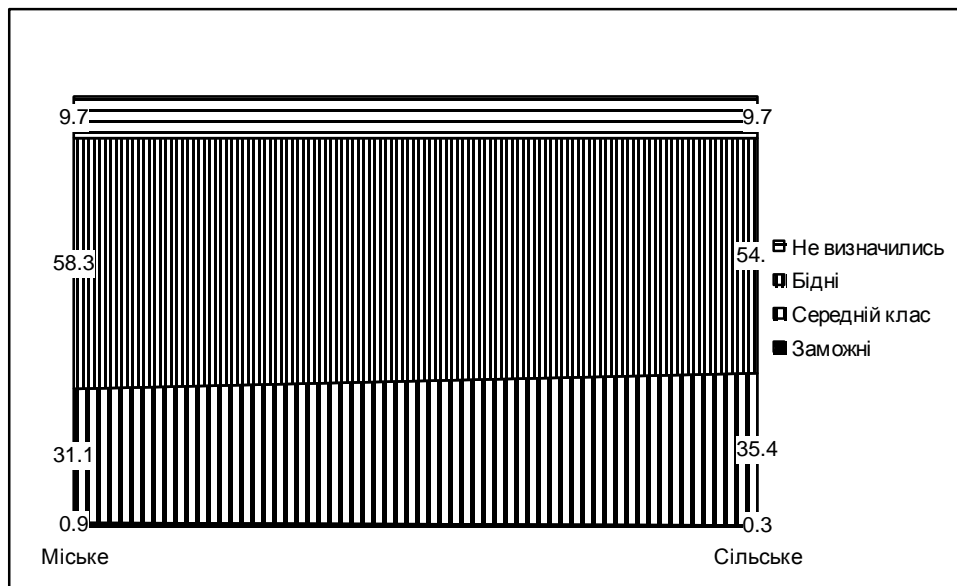

Рис. 10. Структура населення за самовизначенням, %

Більш високі самооцінки притаманні чоловікам та молоді, що обумовлене вищими індивідуальними доходами чоловіків та характерним для молоді оптимізмом щодо майбутнього¹².

Значення високого соціального статусу та освіти для входження до середнього класу відповідним чином віддзеркалюється й громадською думкою. Так, із середнім класом ідентифікує себе переважна більшість керівників підприємств, установ, підприємців (83 %), фахівців технічного або гуманітарного профілю з вищою освітою (70 %), службовців середньої ланки з вищою освітою (60 %), учнів та студентів (69 %) (табл. 6).

Таблиця 6

Розподіл населення України за професією або статусом економічної активності та визначенням свого соціального статусу, 2001 рік, %

	Еліта	Середній клас	Бідні	Не визначились	Разом
Керівники підприємств, підприємці	2	83	11	4	100,0
Фахівці з вищою освітою	1	70	24	5	100,0
Службовці середньої ланки з вищою освітою	0	60	37	3	100,0
Кваліфіковані робітники	1	51	46	3	100,0
Некваліфіковані робітники	2	32	65	1	100,0
Сільськогосподарські працівники, фермери	4	40	47	9	100,0
Студенти, учні	0	69	24	8	100,0
Непрацюючі	1	42	52	5	100,0
Пенсіонери	1	20	77	2	100,0

Економічні трансформації, зокрема нові відносини власності, які змінили соціальну структуру українського суспільства, віддзеркалюються на суспільній психології. Поступово долаються патерналістські настрої, і сьогодні 72 % дорослого населення країни вважають себе, а не державу відповідальними за свій добробут¹³, що дає підстави для оптимістичної оцінки психологічних передумов становлення середнього класу.

Тільки 30,3 % населення, яке ідентифікує себе із середнім класом, вважає, що відповідальність за добробут своїх громадян має нести держава (серед тих, хто не відносить себе до середнього класу, таких 52,5 %), а частка тих, хто вважає виключно себе відповідальним за власний добробут, серед

¹² Моніторингове опитування 2020 респондентів віком 18 років і старше, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень та Центром "Соціальний моніторинг" у листопаді 2001 р. в усіх областях, АР Крим та м. Києві

¹³ Загальнонаціональне опитування населення старше 18 років, проведене фірмою SOCIS та Фондом "Демократичні ініціативи" 14-22 листопада 2001 р. було опитано 1800 осіб.

представників середнього класу – в 2,3 рази більше, ніж серед інших категорій населення.

Порівняння ступеня задоволення основних потреб населення, яке відносить і не відносить себе до середнього класу, призводить до таких висновків. У цілому потреби середнього класу задоволені значно вище, зокрема частка осіб із задоволеними потребами у харчуванні більше в 3,3 рази, в одязі – в 4,3, у товарах тривалого користування (меблях, побутовій техніці) – в 3,4, в автомобілі – в 6,8 рази. Відносно незначними є розбіжності у задоволенні потреб у житлі (на 20,6 %) ¹⁴.

Водночас – і це є специфікою українського самовизначення – значна частина населення, яке ідентифікує себе із середнім класом, вважає незадоволеними свої базові потреби: у харчуванні – 27,4 %, в одязі – 38,7 %, в автомобілі – 53,7 відсотка.

Система цінностей населення України має такі особливості: домінують (з великим відривом) цінності особистого характеру – здоров'я, матеріальний добробут і впевненість у завтрашньому дні. Це свідчить про розвиток принципів відповідальності за свою власну долю, які є стандартами життя середнього класу. Водночас пріоритет здоров'я у громадській думці набуває особливого значення у зв'язку з надзвичайно низьким рівнем задоволення потреб населення у медичному обслуговуванні та відпочинку. Так, лише 11,2 % населення, у тому числі 18,8 % тих, хто ідентифікує себе із середнім класом, вважає задоволеними свої потреби у медичному обслуговуванні; задоволеними потреби у відпочинку вважають відповідно 8,4 і 15,2 відсотка. Значно поступається індивідуальним цінностям важливість соціальної справедливості. Загальна оцінка її значущості – вдвічі нижча за оцінку важливості здоров'я.

Практично не розрізняються і напрями використання коштів у разі їх істотного зростання. Пріоритет має поліпшення поточного споживання: харчування, одяг та взуття, лікування. Бажання спрямувати додаткові кошти на інвестиції дещо частіше спостерігається у тих, хто ототожнює себе із середнім класом, але різниця є надто невеликою. Це віддзеркалює насамперед низький рівень споживання і незадоволеність основних потреб широких верств населення, але крім цього, дається взнаки відсутність традицій накопичення протягом періоду економічної кризи та інфляції.

Виявлені подібності потреб та уподобань різних соціально-економічних груп населення є ознакою достатньо широкого потенціалу створення середнього класу в Україні.

¹⁴ Розраховано за даними вибіркового опитування 9,3 тисяч домогосподарств із самооцінки рівня матеріальної забезпеченості, проведеного Держкомстатом у січні 2001 р. в усіх регіонах України.

Ядро сучасного середнього класу. Приналежність до середнього класу в сучасній Україні з певними обмеженнями визначається за такими ознаками: середні доходи, власність (передусім на нерухомість – житло, землю, засоби виробництва), високий рівень професійно-освітньої підготовки та високий соціальний статус, ідентифікація себе як представника середнього класу.

Ідентифікація середнього класу одночасно за середнім рівнем доходів, вищою освітою та високим соціальним статусом дає досить низьку цифру – 9,8 % населення країни (рис. 11). Цю сукупність можна вважати своєрідним ядром середнього класу. Водночас, виходячи із особливостей перехідного періоду та трансформаційних процесів, не варто обмежувати чисельність та структуру середнього класу лише прошарком населення, яке повністю відповідає загальноновизнаним його критеріям у розвинених демократичних країнах. Пошук прототипів середнього класу серед елементів соціальної структури українського суспільства виявляє певний шар, який має достатній освітній, культурний та економічний потенціал і претендує на виконання відповідних функцій.

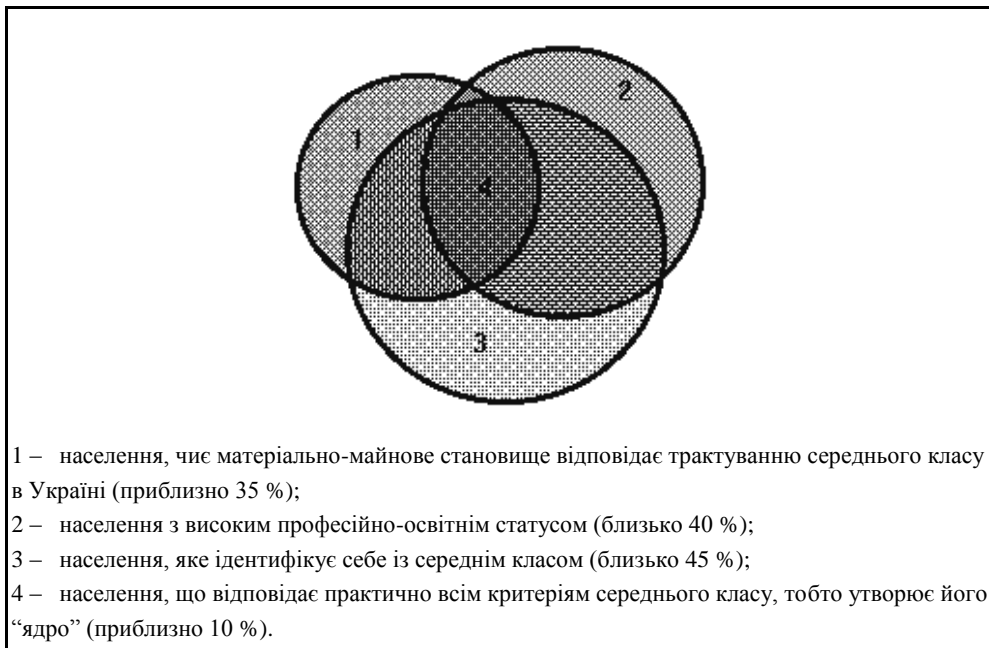

Рис. 11. Склад середніх верств населення України

Приблизно 40–45 % населення мають потенціальні можливості входження до цього угруповання – належну освіту, професійну підготовку, бажання працювати і, не очікуючи від когось допомоги, самостійно забезпечувати прийнятний рівень життя собі і своїй родині. Завдання влади – зро-

зуміти потреби цих верств населення і спрямувати інвестиції в ті сфери економіки, які забезпечать їх переміщення у ядро середнього класу.

ЧИННИКИ ТА ПОЛІТИКА РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Створення середнього класу, якому буде властивий спосіб життя, притаманний населенню розвинених країн, і який охоплюватиме найрізноманітніші верстви населення (включаючи соціально вразливі групи) можна визначати як головний соціальний інтерес України, стратегічну соціальну мету реформування економіки і суспільства. Якщо головним пріоритетом економічних трансформацій є створення сучасної ринкової економіки, інтегрованої у міжнародну економічну систему, то в соціальній сфері національним пріоритетом такої ж значущості є формування сучасного середнього класу як основної складової реформованого суспільства.

Базовим положенням має бути усвідомлення того, що становлення середнього класу в реформованому українському суспільстві має відбуватися не шляхом створення принципово нового, неіснуючого в Україні соціального угруповання, а поступовою трансформацією відповідних соціальних груп і способу їх життя.

Основні зусилля мають бути спрямовані на так званих “прото-середніх”, тобто на ті групи населення, які весь час балансують між бідністю та добробутом. Вони сьогодні становлять найбільший шар суспільства, об’єднуючи майже половину населення країни. Завдяки досить високій освітній та професійній підготовці (52,8 % з осіб старше 25 років, що належать до цієї групи, мають професійну освіту, у тому числі 38,8 % – вищу), вони мають необхідний для росту потенціалу. Завдання держави полягає в створенні можливостей його реалізації шляхом забезпечення рівного для всіх доступу до кредитів, освіти, інформації, зайнятості, охорони здоров’я.

Політика сприяння створенню середнього класу в Україні має спиратися на істотне коригування системи пріоритетів соціально-економічного розвитку країни. Протягом останніх 10 років соціальна політика вимушено зводилася переважно до надання мінімальної допомоги соціально вразливим верствам населення. Економічне зростання забезпечує фундамент для переорієнтації соціальної політики насамперед на підтримку працюючого населення, на забезпечення випереджаючого зростання заробітної плати, захист інтелектуальної власності і зміцнення на цих засадах становища висококваліфікованої робочої сили та на підтримку підприємництва. В поєднанні з подоланням надмірної диференціації доходів населення це створить умови розвитку середнього класу в Україні, який своїми податками і внесками напов-

нюватиме бюджети всіх рівнів, фінансуватиме необхідні соціальні трансферти і забезпечить вирішення проблем бідності. Зрозуміло, що не йдеться про якусь цільову програму формування середнього класу в Україні.

Зміни соціальної структури суспільства мають завершитися формуванням громадянського суспільства з потужним і численним середнім класом, який в перспективі – як і в усіх розвинених країнах – охоплюватиме 55–60 % населення, із одночасним істотним зниженням частки населення з доходами нижче прожиткового мінімуму. Становлення середнього класу передбачає формування нової моделі споживання, яка відповідатиме достойному рівню життя і тому є стимулами економічної (трудової та підприємницької) активності. Такий стандарт добробуту включає: якісне житло, високу забезпеченість товарами довгострокового користування, автомобіль, доступність якісних послуг, охорони здоров'я, освіти тощо. Слід підкреслити значення високої професійно-освітньої підготовки для адаптації до ринкового середовища, зокрема для формування добробуту та адекватної поведінки.

Водночас необхідно підвищити роль середнього класу у забезпеченні законності та правопорядку в державі. Все більш неприпустимим стає отримання значною частиною середніх верств суспільства незареєстрованих доходів. Подальше консервування такої ситуації негативно впливає на укорінення в середовищі потенційного середнього класу належної правосвідомості та норм законослухняності.

Перспективи розвитку сучасного середнього класу в Україні тісно пов'язані із формуванням громадянського суспільства, становленням самодіяльних і самоврядних організацій. Саме середній клас у розвинених демократичних країнах становить соціальну основу переважної більшості впливових політичних партій та громадських організацій. Складовою частиною політики становлення середнього класу має бути запровадження форм конструктивного діалогу влади із інститутами громадянського суспільства, делегування громадським організаціям частини владних повноважень.

Політика створення середнього класу є наріжним каменем розбудови стабільного демократичного суспільства, де не буде масштабної глибокої бідності, корупції та розкрадання державної власності, де кожна людина, сплачуючи податки, відчуватиме себе гідним членом суспільства, права якої належно захищені законодавством, а виконавча влада діятиме на користь платників податків, а не чиновників та олігархів. Створення середнього класу не досягається розробкою спеціальних програм чи окремих заходів, але ця мета має проходити “червоною стрічкою” через всю урядову діяльність та реформи законодавства.